

УДК 340.12

ЗАКОН ЯК ФОРМА ВІДОБРАЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У ДЕРЖАВІ

Віктор САВЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

SUMMARY

The current jurisprudence is increasingly drawn to the philosophical study of social relations and the law as a mechanism to resolve them, however, some significant issues (among them the questions of the legal form of social relations, the role of law in the settlement and stabilization of social relations) are still being the subject of discussion and require further study. For this reason, the disclosure of the place and role of law as a means of legal regulation of social relations in the state is important direction of research in the field of philosophy of law. This article studies the philosophical aspects of the impact of the law on the formation of legal awareness of citizens in a civil society; provides the analysis of interdependence of law and legal awareness as factors of social regulation of social relations within the rule of law. Investigates the fundamental principles in formation of public relations upon conditions of legal harmonization of society.

Key words: law, social regulation, public relations, legal awareness, legal system.

АНОТАЦІЯ

Сучасна юриспруденція дедалі частіше звертається до філософського обґрунтування суспільних відносин і закону як механізму їх врегулювання, однак деякі істотні питання (питання про юридичну форму суспільних відносин, роль закону у врегулюванні та стабілізації суспільних відносин) все ще залишаються предметом дискусії і потребують подальшого дослідження. Тому розкриття місця та ролі закону як форми відображення природи суспільних відносин у державі є актуальним напрямом дослідження філософії права. У статті досліджено філософські аспекти впливу закону на формування правосвідомості громадян в умовах громадянського суспільства; проведено аналіз взаємозалежності та взаємовпливу закону та правосвідомості як факторів соціального регулювання суспільних відносин у державі. Розглянуто принципи формування правосвідомості в умовах юридичної гармонізації соціуму.

Ключові слова: закон, соціальне регулювання, суспільні відносини, правова свідомість, правова система.

Постановка проблеми. Для сучасного життя характерне переплетення інтересів та потреб окремих людей і соціальних груп, що впливає на їх ставлення до суспільних явищ, у тому числі й до юридичної дійсності. Одні свідомо виконують приписи правових норм і законів, інші (свідомо чи несвідомо) відступають від них. Така ситуація є свідченням неоднорідності в розумінні та ставленні суспільства до юридичної дійсності: її правових норм і юридично значимих дій.

Дискутуючи над проблемою юридичної гармонізації соціуму, дослідники сходяться на думці, що розв'язання проблеми криється в підвищенні рівня правосвідомості населення, філософському обґрунтуванні закону як механізму врегулювання суспільних відносин у державі.

Це питання сьогодні набуло особливого значення. Незважаючи на зростання рівня правосвідомості українців, цілковитого усунення «патології демократії», що виникла в роки радянської влади, не відбулося. Тому розкриття значення закону у врегулюванні суспільних відносин у державі залишається актуальним напрямом дослідження філософії права.

Мета статті – розкрити зміст понять суспільні відносини, правовідносини, соціальне регулювання; проаналізувати співвідношення закону і правосвідомості; здійснити науково обґрунтований аналіз впливу закону на соціальне регулювання суспільних відносин у межах правової реальності соціуму.

Теоретичний контекст юридичної природи закону досліджували П. Бергер, Т. Лукман, П. Бурдье, П. Рікер, В. Нерсесянц, М. Цвік, В. Ткаченко, О. Куціпака, С. Максимов, С. Сливка та інші.

Питання впливу закону на соціальне регулювання суспільних відносин та правосвідомість і світогляд людини було об'єктом багатьох спеціальних досліджень. Зокрема, тлумаченню понять «суспільні відносини» та «соціальні відносини» присвячені праці О. Дроздова, Г. Мокроносова, Ю. Андрєєва, І. Попової, В. Вирелкіна, В. Хмелька, О. Дроздова, Г. Мокроносова, Ю. Плетникова.

Виклад основних положень. Проблема осмислення філософських аспектів ролі закону у відображенні юридичної природи суспільних відносин у державі належить до важливих напрямів дослідження філософії права, основним завданням якої є пошук відповіді на такі запитання: яким чином універсальні закони буття пов'язані із законами суспільства, як вони впливають на якість життя людей?

Світло на розуміння суті феномену правового закону проливає усвідомлення того факту, що правовий закон пов'язаний з існуванням цілих груп закономірностей, які мають значний вплив на екзистенційно-динамічний простір суспільного буття. Коли більш глибоко проаналізувати їх існування щодо людського буття, то можна зрозуміти, що вони в певному сенсі мають подібну природу. З одного боку, ці закони незалежні від людської свідомості, з іншого – коли вони стають її надбанням, починають виконувати функцію своєрідного знаряддя для структурування феноменів зовнішнього світу з подальшим їх використанням для певних цілей людської особистості. Великою мірою пошук, відкриття, вдосконалення постійних зв'язків у зовнішній для свідомості сфері тісно пов'язаний із феноменом постійного прогресивного розвитку людської особистості. У цьому аспекті особливого значення набуває також фено-

мен самої людини. Наділена значним потенціалом творчого структурування реальності, маючи здатність до відстеження закономірностей її розвитку та трансформацій, вона спроможна на власний розсуд конструювати суб'єктивну картину світу, тим самим наближаючись до об'єктивного зразка.

Протягом життя людина стикається з великою кількістю речей та предметів, об'єктивний зв'язок між якими звичайно не відслідковує. Інколи їй навіть здається, що вони перебувають у стані хаосу та дисгармонії. Однак під час більш глибокого аналізу людина починає розуміти, що всі елементи її буття утворюють стійку взаємопов'язану систему, в основі якої приховані стабільність та порядок. Об'єднавши та структурувавши всі явища оточуючої дійсності, людина починає сприймати своє життя як комплекс статичних та динамічних явищ, що перманентно розгортаються в тій чи іншій правовій системі. У цьому контексті важливого значення набуває процес правового врегулювання суспільних відносин у державі.

Специфіку цих відносин можна аналізувати по-різному.

Так, у домарксистській філософії суспільні відносини розглядалися як єдина цілісна система ідеологічних взаємозалежностей, що до складення проходить крізь призму свідомості людей. Це призвело до нівелювання всіх інших, інколи вагоміших, характеристик поняття і звелось до аналізу виключно його ідеологічних ознак.

Згідно з діалектико-матеріалістичною теорією специфіка суспільних відносин зводиться до практичної діяльності людини як основи суспільного життя. Реалізуючись через посередництво історично сформованих типів і форм людської взаємодії, ця діяльність завжди має соціальний характер і тлумачиться як сукупність соціально значимих дій, здійснюваних суб'єктом (суспільством, групою, особистістю) за допомогою різних засобів (економічних, соціальних, політичних, ідеологічних) та в різних сферах і на різних рівнях соціальної організації суспільства, що переслідують певні соціальні цілі та інтереси. Соціальні значимість подібні дії набувають лише в разі, якщо особа, група або суспільство загалом ставлять перед собою завдання й активно беруть участь у їх реалізації [1, с. 112–113].

Основою розвитку та ефективного функціонування суспільно-економічної формації є система соціальних зв'язків у її межах. Усі вони до певної міри упорядковані, організовані за допомогою етичних, релігійних та інших соціальних норм. При цьому значна частина з них, не втрачаючи свого фактичного змісту (економічного, політичного, сімейного, майнового тощо), регулюється нормами права. У такий спосіб держава за допомогою законів не лише прискорює розвиток суспільних відносин, а також, враховуючи їх первинний характер, дає простір для прояву позитивних начал, стримує негативні й застарілі зв'язки і процеси в них. Таким чином, право та закон як вияв його юридично задекларованих норм і положень виступають як регулятори і стабілізатори суспільних відносин. Цей тип суспільних відносин називаються правовідносинами.

Найбільш поширене визначення «правовідносин» характеризує їх як різновид урегульованих суспільних відносин, учасники яких є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що охороняються і гарантуються державою [2]. Право «цілого суспільства» в цьому контексті виступає правом окремої держави, сукупністю юридичних феноменів, які, на думку Ж.-Л. Бержея, перебуваючи в межах одного і того ж простору, на одному і тому ж етапі розвитку суспільства, пов'язані одне з одним солідарни-

ми відносинами, що утворюють цілісну правову систему [3, с. 300–301]. Такий погляд на проблему зумовлює тлумачення будь-якої правової системи як цілісного комплексу, конститутивні елементи якого пов'язані між собою відносинами, характерними ознаками яких є абсолютність і взаємозалежність усіх компонентів.

Межі впливу юридичної системи знаходяться більше в людському, ніж у географічному просторі. Юридичні системи наддержавного, державного і внутрішньодержавного рівнів можуть співіснувати і змагатися в ньому, створюючи власний тимчасовий вимір, трансформація в площину якого зумовлює потребу в поглибленому вивченні напрямів і модальностей їх еволюції, а також налагодженні зв'язків цієї еволюції з іншими соціальними змінами [3, с. 300–301].

Рівень правовідносин у суспільстві напряму залежить від правосвідомості людей.

У сучасному соціумі формування суспільної правосвідомості спонукає еволюцію громадської свідомості та виводить її на рівень колективного розуму. Якщо розглядати еволюцію Homo sapiens як розвиток духовного начала в природі, то нинішній сплеск суспільної правосвідомості можна тлумачити як один із його етапів. Таким чином, правосвідомість – це одна з форм, видів суспільної свідомості, специфіка якої в порівнянні з іншими видами суспільної свідомості (політичної, релігійної, моральної) полягає в ставленні до юридичної дійсності, що передається (і це характерно) через орієнтації про терміни «права» й «обов'язки». Тому правосвідомість можна визначити як одну з форм, видів суспільної свідомості, у якому висловлюється ставлення людей до юридичної дійсності та правової матерії.

Аналізуючи «структуру» правосвідомості, вітчизняні дослідники, розглядають її як сукупність поглядів, ідей, які виражають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним [4]. Зокрема, В. Котюк визначає правосвідомість як специфічну форму відображення у свідомості людини правових явищ, що включає психічні, інтелектуальні, емоційні й вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції та почуття, правові позиції, мотиви, правові переконання та настанови, які синтезуються в прийнятих рішеннях і спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин [5].

Предмет правосвідомості в цьому випадку, збігаючись з об'єктом, розчиняється в останньому та фокусується на окремих речах і явищах, представлених зовнішнім світом та звернених як «назовні», так і «всередину» [6]. Це означає, що свідомість передбачає усвідомлення суб'єктом власної соціальної ролі, а правосвідомість виявляє його ставлення до навколишньої правової дійсності і ґрунтується на інформації, яку він повинен усвідомити. Отже, вплив закону на свідомість та світогляд людини можна розглядати як джерело формування самого суспільного життя. Останнє, ґрунтуючись на суспільних відносинах як формі взаємодії індивідів між собою в процесі формування, обміну та розподілу матеріальних благ, передбачає формування системи правовідносин як підґрунтя правової дійсності та правового закону.

Вплив закону на механізм формування свідомості та правосвідомості індивіда напряму залежить від ефективності та результативності загального механізму правового регулювання суспільних відносин. Першоджерелом пра-

вової матерії в цьому випадку виступають норми права. На їх основі держава в особі компетентних органів закріплює права та обов'язки окремих суб'єктів, забезпечує правовідносини між ними. Основою правовідносин при цьому виступає правосвідомість суб'єктів права, носієм якої є не лише окрема особистість, а й громадські об'єднання, політичні партії, державні органи й посадові особи, юристи-практики, суспільство загалом. При цьому в правосвідомості знаходиться відображення ставлення всіх цих суб'єктів до самого права (юридичної практики, поведінки (діяльності) інших суб'єктів правовідносин, їх оцінка.

Когнітивна складова правосвідомості представлена сукупністю правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, які відображають теоретичне (наукове) осмислення суб'єктами права, правового розвитку, правових режимів, механізму та процесу правового регулювання суспільних відносин, визначає об'єктом пізнання правосвідомості чинне право в усій багатоманітності його виявів (право, правові відносини, правова поведінка або діяльність, практика реалізації права тощо). Тому легітимність прав і законів визначається не лише їх юридичним декларуванням, а й внутрішнім сприйняттям тією чи іншою спільнотою людей. Інакше кажучи, правосвідомість виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, залучення його до правових цінностей і культурних надбань суспільства. З огляду на це правосвідомість можна розглядати як одну з головних функцій правового регулювання – засобом ідеологічного впливу на суспільні відносини в державі, яка, з одного боку, передує праву, оскільки є виразом волі суспільства або певної його частини, а з іншого – виступає засобом його обґрунтування функціонування права, його застосування і дотримання.

Схильність до антропологічного забарвлення сучасності стало черговим етапом розвитку правосвідомості, яка дуже швидко перенесла увагу з речей зовнішнього світу на розуміння важливості та величчч людини в усіх сутностях її буття. Така тенденція особливо вкоренилася в екзистенційному напрямі філософствування, де з усією очевидністю постала проблема розуміння цінності та неповторності людського існування серед усіх екзистенційних феноменів людської свідомості.

Таким чином, у свідомості людей право почало виконувати функцію ідеальної моделі суспільного буття і порядку здатного (у разі дотримання належних норм та приписів) забезпечити об'єктивно необхідні умови для їх комфортного існування. Такий взаємозв'язок і взаємовплив можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку суспільства загалом і конкретної людини зокрема. Право в цьому сенсі необхідно розглядати як багатоаспектний феномен, що складається з комплексу взаємопов'язаних елементів, формою життєдіяльності яких виступає закон.

Закон – це вираз зовнішніх проявів людських взаємовідносин, що знаходить відображення в юридично задекларованих нормах права, які приймаються найвищим представницьким органом держави в особливому законодавчому порядку і володіють вищою юридичною силою та здатністю регулювати найважливіші суспільні відносини з точки зору інтересів і потреб населення країни [7, с. 175].

Оскільки юридичний закон чітко регламентує зазвичай лише заборонене, даючи широкий простір вибору можли-

вого дозволеного, то в його структурно-функціональному аналізі акцент робиться не на жорсткій детермінації поведінки, а на її коригуванні. У цьому сенсі юридичному закону властива значна терпимість щодо більшості цінностей за умови визнання цінностей самого закону. Розуміння суті цього принципу особливого значення набуває в наш час, коли його змістові складові активно використовуються для обґрунтування легітимності дій влади та виданих нею законів [8].

Проблема легітимності юридичних законів була актуальною в усі часи розвитку філософсько-правового мислення. У кожному часі існували свої критерії, які великою мірою були залежними від загального розвитку того чи іншого суспільства, від його пріоритетів та цінностей. Нині, у час розвитку демократії та ліберальних цінностей, центр ваги легітимізації законів зміщується в бік визнання чи невизнання тих цінностей, які стають фундаментом для побудови демократичного суспільства, для створення умов розвитку громадянського суспільства.

Феномен громадянського суспільства є черговим етапом прогресивного розвитку людської цивілізації. Великою мірою він пов'язаний із фактом усвідомлення цінності людини, важливості визнання її прав та свобод перед обличчям такої непропорційно великої щодо людини соціальної одиниці, як держава. Під час зіставлення цих двох сутностей на перший погляд здається значна перевага останньої. Інколи вона може доходити до крайньої межі, як це часто трапляється в окремих тоталітарних системах, де особистість нівелюється до гвинтика великого механізму, який у будь-який момент можна знищити і замінити на інший. Подібне насилля над людиною рано чи пізно призводить до феномену, описаного І. Ільїним: «Насилля не формує автономії душі, але залякує її та насичує злобою і ненавистю. Заляканий «не сміє» до тих пір, поки не насмілиться, а коли один раз насмілиться, то без перелону виляє свою злобу та реалізує свою ненависть. Насилля «примушує» людину, не висуваючи їй предметних переконань, і тому перемога його лише видима, означена приниженням душі» [9, с. 428].

Зрозуміло, що такий шлях відносин між державою та індивідом є тушковим, оскільки не приводить до практичної реалізації екзистенційно-аксіологічних прагнень людської особистості, а, навпаки, спонукає до руху у зворотному від прогресу напрямі. Громадянське суспільство й покликане для того, щоб захищати природні права кожної особистості перед викривленою формою держави, яка в тоталітарному суспільстві перетворюється з посередника служіння суспільству в безособового деспотичного монстра.

Неефективним такий стан придушення людської гідності є і щодо цілого суспільного виміру. Суспільство не може бути щасливим окремо від своїх громадян. Така зневага до аксіологічно-трансцендентного виміру, вкоріненість у якому мають природні права людської особистості, є небезпечною. Саме тому тоталітарне суспільство вважається хворобливим, аксіологічно невідповідним перспективам існування більшості, проте утилітарно вигідне для тієї меншості, яка експлуатує її ресурси. В. Медіссон зауважує: «Такий спосіб правління не потребує добросовісності, більш того – він небезпечний для правителя. У цих умовах не культивується честь, гідність особи, мужність та інші загальнолюдські чесноти, оскільки безпека особи залежить від усвідомлення нею своєї мізерності» [10, с. 47].

Отже, виступаючи детонатором юридичного впливу закону на правовідносини, правова система утворює своєрідний цілісний універсум правових явищ та процесів у межах того чи іншого просторово-часового континууму. Її роль у структуруванні суспільних відносин зумовлена постійною взаємодією суб'єктів та об'єктів права. А отже, за висловом американського юриста Л. Фрідмена, вона ніби уважно спостерігає за людиною, тому в певному розумінні закон постійно дивиться на нас [11, с. 7–8].

Висновки. Отже, особливості сучасного тлумачення поняття «правосвідомість» обґрунтовують необхідність використання широкого набору оціночних складових з усіх сфер, що є виявом його аксіологічної функції.

Проблема правового регулювання суспільних відносин у державі перебуває в ціннісній сфері суспільного буття, що характеризується безперервним процесом поетапного зростання об'єктивної цінності закону.

Функція права і закону як його нормативного вияву виявляється в здатності організувати та інтегрувати ціннісні структури суспільних відносин. Через це можна говорити про необхідність використання широкого набору оціночних складових з усіх сфер, що є виявом аксіологічної функції правового регулювання життя соціуму.

Взаємозалежність закону і правової системи характеризується в співвідношенні права як сукупності осмислених правових принципів та норм, спрямованих на організацію та упорядкування суспільних відносин, що виражається в розумінні права як ідеалів, цінностей, принципів, норм, правил тощо, а закону – як нормативно-правових актів, доктрин, прецедентів, правових звичаїв, договорів тощо.

Список використаної літератури

1. Осипов Г.В. Социология. Основы общей теории / Г.В. Осипов – М. : Норма, 2003 – 912 с
2. Зайчук О.В. Теория держави і права. Академічний курс : [підручник] / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер. – 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaichuk>.
3. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель – М. : Nota Bene, 2000. – 576 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духу / Г.В.Ф. Гегель ; пер. з нім. П. Тарашука ; наук. ред. пер. Ю. Кушаков. – К. : Основи, 2004. – 548 с.
5. Сливка С.С. Право. Юридична деонтологія / С.С. Сливка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uristinfo.net>.
6. Коробка В.М. Правовий світогляд і близькі до нього ментальні феномени: порівняльно-правовий аналіз на основі співвідношення В.М. Коробка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://pravoznavec.com.ua>.
7. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – М., 1997. – 675 с.
8. Правовий закон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovari-online.ru/word/философский-словарь/правовой-закон.htm>.
9. Ильин И. Общее учение о праве и государстве / И. Ильин. – М. : АСТ, 2006. – 510 с.
10. Мадіссон В. Основи філософії приватного права : [навч. посібник] / В. Мадіссон. – К. : Школа, 2004. – 144 с.
11. Фридмен Л.В. Введение в американское право / Л.В. Фридмен. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 286 с.